

Արժանահիշատակ է, որ մեծահամբավ այդ գործիչներից շարերի անունն այսօր հայ հասարակությանն անձանոթ է: Հանիրավի մոռացված գործիչներից Հարություն Շահրիկյանն իր ժամանակի օրենսգեյտ-քաղաքագետների այն ներկայացուցիչներից էր, որ 1903-ից 1915 թթ. Կ. Պոլիսի հայ մամուլում հանդես է եկել ազգային-քաղաքական, այսօր բնավ հրապարակությունը չկորցրած հրապարակումներով:

Միևնույն ժամանակ լինելով Թուրքիայի Ազգային ժողովի պարզամավոր (Կ. Պոլիսի մեծահամբավ թաղամաս համարվող Սկյուրարից ընտրված), նա զբաղվում էր ոչ միայն ընթացիկ քաղաքականությամբ, այլև հրապարակում ժամանակին մեծ հնչեղություն ստացած աշխարհայինները («Մեր հավատամբը», «Օսմանյան կայսրության անկման պարամությունը» և այլն):

Կարևոր համարելով ազգային պարմության դերը բոլոր ժամանակների համար, Հ. Շահրիկյանը առանձնահատկորեն նշում է ազգի անցյալի կարևորությունը՝ ապագայի կերպման շարունակականությունը ապահովելու համար: Ժողովուրդների հարաբերության խնդիրը հուզել է առաջնային է եղել բոլոր ազգերի համար և բոլոր ժամանակներում. «Մեծ ազգերու պարմությունը անոնց մեծ դեմքերու պարմությունն է: Ջնջեցեք Կեսարներու, Ալեքսանդրներու, Արիստոտելներու պարմությունը և այլևս չմնար փայլը Հռոմեական, Մակեդոնական և Հունական մեծություններեն ու փառքերեն: Բայց այս պայմանադրական ճշմարտություն մըն է: Այդ մեծությունները չէին կրնար դարբնվիլ, եթե միջավայրը և զանոնք ծնող ժողովուրդները ընդունակ չլլային այդ մեծությունները ծնելու, որոնք անցյալի հպարտությունն ունեին և ներկային պինդ փարված են իրենց սրեղծագործություններով ու իդեալներով»:

Ընդհանրապես խոսելով ազգի հարաբերության մասին, Շահրիկյանը կարևորում է մնայուն ազգային կյանք սրելովն ու դրանով առաջնորդվելը, այն, ինչ չափազանց դժվարին, եթե չասենք՝ անիրագործելի էր Արևմտահայաստանում, ավելի ճիշտ՝ 1908 թ. իշխանության եկած երիտթուրքերի իշխանության պայմաններում:

Մինչևեդեմյան և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանները, ազգային կյանքի փեղաքվությունները և մակընթացությունները, այսպես թե այնպես, իրենց խոր կնիքն են դրել Թեոդիկի Եղեմնապարտում ներկայացված գրեթե բոլոր գործիչների կյանքի և գործունեության վրա: Ավելին, նրանցից շարերը և առաջին հերթին արևմտահայ իրականության թերևս ամենահավասարակշիռ ազգային-քաղաքական գործիչը՝ Գր. Զոհրապը, որը նաև Թուրքիայի Պառլամենտի ամենահեղինակավոր պարզամավորներից էր, անխոնջ օրենսդիր-իրավաբանի իր գործունեությամբ, փարիներ շարունակ թուրքական քաղաքական-հասարակական կյանքի հորձանույթում մի փեսակ անփոխարինելի դեր էր ստանձնել: Ավելի իրազեկված էր և ավելի չափավոր՝ լայն բարենորոգություններ պահանջելու առումով, որպիսին Ռուսաստանի ու եվրոպական պետությունների թվացյալ աջակցությամբ պահանջում էին հայ քաղաքական ուժերը՝ Առաջին աշխարհամարտին նախորդող և հաջորդող տարիներին:

Միյուրբահայ գրող Անդրանիկ Ծառուկյանի բնորոշմամբ՝ «Զոհրապը իր ժամանակին ամենևն ճառագայթուն դեմքն էր, և ժամանակակիցներուն աչքին՝ ազգային հպարտություն մը: Եվ ահավասիկ որ լման հասակով մը կցցվի նաև ժամանակն դուրս, բազմաշնորհ փաղանդին զանգվածովը կփիրապելուն ամենուն, բայց չի ճնշեր ոչ մեկուն վրա, արձանի մը պես, որ բոլորն շքել է, լայնամիտս ու գեղեցիկ, բայց որ երբեք չի նսնմացներ շուրջի մյուս

ցեղասպանության գոհ դարձավ, այլ նաև ծրագրավորված բնաջնջվեց ժողովրդի ամենակենսատու ՈԳԵՂԵՆ շերտը՝ մրավորակաությունը՝ ամենալայն ընդգրկմամբ: Թեոդիկի Եղեռնապատումի եզակիությունը մեկ անգամ ևս այս ուշագրավ հանգամանքով է փատրվում:

Ազգապահպանման հրամայականներից կարևորագույնը, թերևս, Նայրենիքի գիտակցումն ունենալն է. Ակնունու (Խաչատուր Մալումյան) համար, որը պայքարի բովում թըրծված ազգային-քաղաքական գործիչ էր, լավաբեղյակ արևելահայոց և արևմտահայոց դարավերջի և դարասկզբի ազգային նկրտումներին, Նայրենիքը նաև հավաքականության խորհուրդ և իմաստավորում ուներ, առանց որի ցանկացած ազգի գլխին դամոկլյան սրի պես կախված է ոչնչացման սպառնալիքը. «Ազգապահպան արյունը չէ, որ սպառնում է մի ազգի, այլ թափառական կյանքը, անվերջ փարագրությունը: Մի մոռացիր, որ բառն փառուց ավել է, ինչ Օսմանյան բռնապետությունը հրժիգությամբ, սրով և կոտորածով, ինչպես ամբողջ Նայաստանում, մի նպատակ միայն ունի. վերացնել, նվազեցնել հայերին, դարձնել Նայաստանը անհայաբնակ, որպեսզի այդպիսով մի մեծ գերեզմանաբար դրվի այն մեծ, ոգևորիչ հարցի վրա, որ զբաղեցնում է ամբողջ Եվրոպան՝ «Նայկական Նարց» անունով, և որը 600 փարվա սպրուկ ժողովրդի սրբում ծնել է և՛ հույս, և՛ հերոսություն, և՛ մարդկային մեծ իղևալներ... Այո, իղևալներ, որոնց իրագործման համար հայությունը միայն մի վայր ունի՝ Նայաստան: Մայր-Նայրենիքից դուրս հայ ժողովուրդը ազգ չէ... Մեզանից ավելի հալածական և փոքր մեր նախնիքը՝ փանջախների բովից անցնելով՝ մեզ թողնեցին մի մեծ ժառանգություն-Նայրենիք: Միթե մենք մեր ապագա սերունդներին պետք է թողնենք լոկ հայկական գաղութներ...»:

Նայրենյաց դարավոր փառապանքի փրփյունը իր հետ բերում է հասարակական լայն գործունեություն ծավալելու՝ դրանով իսկ դույզն-ինչ նպաստելու հանրային կարծիքին, որը «կրևա մեծ շահեկանություն բերել գաղափարի պայքարին»: Այսպիսի համոզում ուներ ժամանակի մեծ հրապարակախոսներից Տիրան Քելեկյանը, որը փարիներ շարունակ խմբագրելով թուրքական մեծահամբավ «Մաբահ» օրաթերթը, հանդիսանում էր թուրքական հրապարակախոսության ռահվիրաներից: Ժամանակակիցների վկայությամբ, բազում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են բարեխոսել Բ. Դռան և անձամբ Թալաթի առաջ՝ Տ. Քելեկյանի անունը փալագրվող հայ մրավորականների ցուցակից հանելու համար, որպես պետությանը իր անմնացորդ եռանդը բերած գործիչ: Բայց նման սկզբունքային մրավորականներից «սպասվող» մրավախությունը չէր կարող հայաջինջ քաղաքականություն ծրագրավորողներին հետ պահել իրենց նպատակներից, որոնցից առաջնայինը հայության Ոգին ոչնչացնելն էր: Տ. Քելեկյանի պես անձինք այդ նպատակների իրականացման ճանապարհին ոչ միայն կարող էին խոչընդոտ հանդիսանալ, այլև անսպասելի զարգացումների փեղիք փայլ. «Ճշմարիտն մի գաղվիր, սակայն ճշմարտությունը ժողովուրդին գլխուն մի նետեր: Երբ ճշմարտություն մը անհաճ է, գայն ներկայացուր այնպես, ինչպես բարենկիրթ մարդ մը սրահին մեջ կներկայացնեն իր համակրելի մեկ անձանորթ... զգացումը մեծ ազդակ մըն է. սակայն պետք չէ անոր դիմել, եթե գործունեության հետևանքը պիտի չվավերացվի միտքին կողմն...»:

տումներին, թե թուրքական խարդավանքներին էին անպատրաստ: Սրանք բոլորովին այլ խնդիրներ են՝ բազմիցս արծարծված թե՛ ժամանակի և՛ թե՛ հեղափոխ շրջանի պատմաբանների կողմից:

«Ժողովուրդներու արյունը այնքան առաք ու անհաշիվ հոսած է՝ որքան անօրինակ, անախարհաց ու հազվադեպ եղած է խղճահարությունը բռնապետին մութ հոգիին մեջ: Բայց բռնապետին արցունքը չէ կաթած երբեք պատմության մեջ: Ահա թե ինչու համար վշտակիր մարդկության Տառապանքը ու Արյունը՝ իբրև նախապինք ու վրեժխնդրություն պիտի շարունակեն պղպալ ու վեր ժայթքել միշտ բռնավորների պալատներուն սեմին վրա և բազմապետսակ բազմությանց ընդդեմ, մինչև որ ընկերական արդարության ու ազատության մեծ Գաղափարը գա վերջ դնելու մարդկային ստրկության և շահագործության, խնայելով Բռնավորներուն պղնձն աչքերը՝ կարեկցության արցունքներն, և մարդկությունը՝ իր ծով արյունն»: Ռ. Զարդաբյանի այս մտածումները իր պատմական հայրենիքում վտարանդված ապրող ազգային գործչի, գրողի ապրումները չեն միայն, որ ապրելով դժոխային ներկան, ապագան չէր տեսնում, և եթե տեսնում էր, ապա ներկայի զարգացումների հողվությունում միայն: Համենայն դեպս, քաղաքական իրավիճակն այլ բան չէր հուշում, մանավանդ, երբ խնդրահարույց է դառնում նժարի վրա դրվող մի ողջ տեղաբնակ ժողովրդի ճակարագիր:

Ընդհանրապես, հանրագիտարանային նշանակություն և մնայունություն ունեցող թեոդիկյան վավերագրապատմություններում ներկայացված մտավորականության գերակշիռ մասն իրենց անցյալի գործունեությամբ, ստեղծարար աշխատանքով մեր պատմության մեջ ոչ միայն խոր հեղափոխ են թողել, այլև ստեղծած մնայուն արժեքներով իրենց ժամանակի ոգու կրողն են եղել՝ մշտապես ազգային մտահոգություններով ներշնչուն, ազգային խնդիրներով բազմազբաղ, հնարավորինս իրենց գործունեությամբ նպաստելով ամենալայն առումով հայ կյանքի դժվար պայմանների բարելավմանը: Սակայն իրականության և իդեալի սահմանագծին ժամանակն այլ մարտահրավերներ էր առաջադրում:

«Իրականություն և իդեալ, առանց այդ երկվորյակ ըմբռնումներուն ազգ մը միշտ ենթակա է անկումներու և դառն հուսախաբությանց: Մեկով միշտ կյանքին շփումը կունենանք, մյուսով մեր աչքերը հեռանշող աստիճան կհառնենք»: Խմբագիր, հանրային գործիչ, ազգային երեսփոխան Սարգիս Մինասյանը, որ քաջահմուտ էր նաև ֆրանսերեն լեզվին, «աշխատասիրած է Ֆրանս-հայերեն բառարան մը», իր փորձառությամբ և իրականությունը ըստ ամենայնի արժեվորելու «իդեալական ճիգով մը» չէր կարող «անկումներու» կանխատեսությունը եւ ներքին փազնապը չունենալ: «Իրականության մարդ մը»՝ այսպես է նա բնորոշել մեծ հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբին (Սերոբ Վարդանյան), որի կենսագրապատմը հրատարակել է 90-ական թվականներին, Ժնևում, Արամ Աշոտ գրչանվամբ: Նույն այս բնորոշումը վերաբերվում է և իրեն:

Մտավորականի ուրույն նկարագրով և «հոգվո վեհությամբ» օժտված այս հայորդին, փակավին «Դրոշակ»-ում փալագրած հոդվածներում, հայ-թրքական հարաբերությունների մասին իր եզրահանգումներում իրատեսորեն այն համոզմունքն էր հայտնում, որ հնարավորինս պետք է հոգաճու լինել հայ ազգաբնակչության նկատմամբ որոշակի անվտանգության երաշխիքների ապահովմամբ: Երկար տարիներ ապրելով եվրոպական մի շարք եր-

կըրներում, քաջ ճանաչելով արևմտյան դիվանագիտության «խարդավանալից և սնանկ նկրպումները, որով երևութապես օգտակար ըլլալու ճիգեր ցույց կուտան»՝ Ս. Մինասյանը երբեք այն համոզմանը չհանգեց, որ «հայուն վերջին և տեսանելի-փրկարար հույսը՝ Եվրոպայի կողմն փարփողվող բարենորոգությանը շնորհիվ կարելի լըլլա ազգ ապրեցնել»:

Նահապուկ մտավորականների փառանքի մեջ դուրսը Նազարեթ Տաղավարյանը առանձնանում է ոչ միայն կյանքի որոշակի փորձառությամբ ու թուրքական շրջանակներում իր գործունեության փարբեր ուրբերների «համբավաբերությամբ մը, գոր միայն զգոնություն արթնցած է՝ ամենքին հեղ բարձր շխումներուն արենին», այլև ուղղամիտ մտավորականի կեցվածքով ու նվիրվածությամբ:

Փարիզում դարավերջին (1896 թ.), երկրագործություն և այգաբանություն ուսումնասիրելով, Տաղավարյանը վերադառնում է Կ. Պոլիս, պաշտոնավարում Երկրագործության նախարարությունում, միաժամանակ փարբեր բնույթի հողավաճեցնող թղթակցում պոլսահայ թերթերին: Կարճ ժամանակ անց նա վերստին Փարիզ է վերադառնում հետևելով Սորբոնի համալսարանի բժշկական դասընթացներին: Ներաբերությունների լայն շրջանակ ունեցող մտավորականի, ազգային խնդիրներով ապրող մարդու նրա տեսակը, համիդյան մղձավանջի փարիներին չի կարողանում «հեռու գրնվիլ ապրելու տեսակ մը անկարողությամբ» իր ժողովրդին պատուհասած «անագորայն օրերեն» և վերադառնում է Կ. Պոլիս. «Մահմանադրության հռչակումին (1908 թ.- Ա. Ա.) ընտանյոք Կ. Պոլիս դարձա և ընտրվեցա ազգային երեսփոխան, ապա՝ մեպոս Սվազեն, երբ կաթողիկոսության ընտրության իբր պարվիրակ՝ Կովկաս կգնարվի: Պառլամենտին մեջ վիճեցա մանավանդ հողային հարցի և ազգային իրավանց պահպանումին ի նպաստ»:

Դոկտ. Ն. Տաղավարյանի կենսագրությունը, որ այնքան բացառիկ իրադարձություններով է հարուստ, ազգային, գիտական, մշակութային գործչի նրա ծավալած գործունեության վկայությունն է: «Մարդկային կազմախոսություն», «Ուրվագիծ պատմության հայոց», «Մանրէաբանություն», «Տիեզերք և իր կազմությունը», «Անտիկոն առողջապահություն», «Մարդկային սաղմախոսություն»՝ սրանք նրա՝ հետաբերությունների անընդգրկելի շրջանակ ունեցող գիտնականի, ուսումնասիրողի փառանքի ստեղծագործությունների ոչ լրիվ ցանկն է: Ցարդ անփախ աշխատություններից, հիշարժի, կոթողային համարվող «Կենդանաբանություն» փաստափայտակը գրվել է շուրջ բառորդարյա անհուն տրեմանքով, «գոր Խրիմյան Հայրիկի թելադրությամբ պարբաստած են»,- գրում է իր ընդարձակ ինքնագրապատմում: Միջանկյալ նշենք, որ բազմափայտակ այս աշխատությունը մինչ այսօր վրիպել է բանասեր-պատմաբանների ուշադրությունից: Եթե ձեռագրերը պահպանվել են, թերևս կարելի է գրնել Պոլսո Պարիսարբարանի դիվանում:

Այս բազմազգաղ և գիտական ամենափարբեր ուրբերներում իր ծանրակշիռ խոսքով և խորհրդածություններով հայրնի մտավորականը նախ և առաջ ազգի ու ազգայինի ջարագովն ու պանծացնողն էր: Հայությունը նրա համար «այս շարունակական հարվածներու հետևանք, փկարանալով՝ ներքին ուժի մը պիտի փրկապետեր»: Եվ այս հանգամանքը անհրաժեշտություն էր դիպվում, քանի որ «Հայը կա ու կմա կառչած Մայր Հայրենիքին, խոսելով իր բարբառը, պահելով իր փոհմային պատմությունն ու ավանդությունները, և այս ամենը շնորհիվ իր բարոյական հատկությանը ուժին, այսինքն՝ հայրենասիրության, քաջու-

թյան, չարքաշության, խնայողության և ընտանեկան հարկի սրբության նախանձախնդրության, որով և փոկուն ազգ կոչված է պատմագիրներն:

Քրիստոնեական տեսակետով հայը մեծ դեր մը կատարած է, ոչ միայն Հիսուսի կրոնը պաշտոնապես ընդունող ազգը եղած է, այլև Նազովրեցվույն վարդապետությունն այնչափ գորացած է, որ այդ երկիրը եղած է գորավոր թոմար մը Արևելքի մագդեականության և Հարավի Իսլամության դեմ: Ասիո այս միակ կարևոր քրիստոնյա ազգը պաշտպան կանգնած է դրացի բոլոր փոքր Եկեղեցիներու, և Միջին դարուն՝ իբրև առաջնորդ ու օժանդակ՝ ծառայած է Արևմուտքի Խաչակրաց Մ. Երկիրն ազատագրելու գործին մեջ, և որու հետևանքով ա իր Կիլիկյան թագավորությունը: Իբր Քրիստոնյա իր այս դերն արժանի ըրած է զայն՝ բազմաց կողմանն նահապակ ազգ անվանումին»:

Ոգու կորովի նմանօրինակ ուժգնությամբ, հավատարմքով լեցուն մտավորականի ապրած կյանքը, նախնյաց հիշատակները վերապրեցնելու, առավելս խնկարկելի ու ժառանգորդելի դարձնելու միտումով է միայն հավերժանումն ու անլուելի: Այն, ինչ «արյան անհագելի ծարավով փարված «եղեռնագործ ազգի մը կողմն» բնավ չներվեց: Ազգին անհիշողությունն թողնելու մոլուցքով...» արյան գեղեր հորդեցան ու մարմիններ պղծվեցան քաղաքակիրթ-անբարո աշխարհին հայացքին առջև, ամենքին հայացքին առջև»:

Լևոն Լարենցը (Քիրիսճյան) այն նվիրյալ գաղափարակիրն էր, որ նույնիսկ քաղաքական պարտառներով հնչակյան իր ընկերների հետ վարարանդվելով Ամերիկա (Բոստոն)՝ «չդադարեցրեց» հրապարակախոսի ու թարգմանչի գործունեությունը՝ Բոստոնում հրապարակելով «Չայն Հայրենյաց» թերթը: Այնուհետև շարքերի պես, հավատ ընծայելով իշխանության եկած երիտթուրքերին (1908 թ.), վերադառնում է Կ.Պոլիս, շարունակում ազգային հասարակական գործունեությունը՝ զբաղվելով լրագրողական և թարգմանչական աշխատանքով:

«Ֆրանսիական հեղափոխության պատմություն» բազմահատորյակի և Լինչի «Հայաստան»՝ չափազանց արժեքավոր երկհատորյակի, ինչպես նաև «Ղուրանի» (անգլերենից) թարգմանությունները Լ. Լարենցի կողմից պատահականորեն չէին մտադրվել: Այդպիսի անհամապատասխանության պատճառով, այն է՝ հայոց մշակութային և, ինչո՞ւ չէ՝ քաղաքական առաջընթացի համար ստեղծել նախադրյալներ՝ ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի սաղմերը «տեսնել» եվրոպական քաղաքակրթության և ազգերի պատմության (զարգացումներ ապրող) հոլովությամբ: Եվ, ինչո՞ւ չէ՝ հաղորդակցվել թուրք ազգի մարդկային և փիլիսոփայական հոգեբանությանը՝ նրանց կեցությունը և գիտակցությունը կազմավորող Ղուրանի միջոցով... Մի համագամանք, որ հետագայում անչափ կարևորեց Մեծ եղեռնի վերապրողներից մեծանուն գրող Հակոբ Օշականը՝ թուրքական ցեղի ու «զգայնությանց սահմեղելի» փիլաթանությունը ներկայացնելով իր վեպերում և դրամաներում...

Բարսեղ Շահբազը ժամանակին ծավալած փաստաբանական և հրապարակախոսական գործունեությամբ հանրության ուշադրությանն արժանացել էր 1919 թ.: Փարիզում իրավաբանական կրթություն ստանալուց հետո աշխատակցել է «Հայրենիք» և «Ղորիզոն» պարբերականներին. «Օժտված էր դյուրասահ գրելու և խանդավառորեն հրապարակախոսելու կրկնակ կարողություններով»: Զաղաքականությունն իր պատկերացմամբ ազգերի և հայր-

Համբարձում Պոյաճյանի կյանքը (մինչև 1915 թ. օգոստոսի 24-ի անագորույն օրը, երբ մի խումբ ընկերների հետ իր վախճանը կնքեց կախաղանի վրա) շարունակական աքսորների, դաւաժարությունների, արգելափակումների մի ընթացք էր, մինչև «Մահմանադրության վաղորդային» Կ. Պոլիս վերադառնալը, որպեսզի ընկերվում է Ազգային երեսփոխան (Գումգաբուից), այնուհետև՝ Թուրքիայի պառլամենտի անդամ (մեպուս) Աղանայից:

Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ արդեն Կոնստանդնուպոլիսի Աղանայի (1909 թ.) սահմանակցի կոփորածները և ժամանակակիցների վկայությամբ մերկացնող երևույթներ ունենալով Թուրքիայի պառլամենտում իր դեմ հարուցում է թուրք ազգայնական և չափավոր ազգայնականության գայությունը: Այն, ինչ շատ կարճ ժամանակ անց Ն. Պոյաճյանին չներկեց, ինչպես նաև նույն խնդիրները շոշափող պառլամենտի շատ հայ անդամների, այդ թվում՝ Վարդգեսին (Հովհաննես Միրենկյուլյան):

Մինչ ազգային, հեղափոխական գործունեություն ծավալելը, Վարդգեսը փակավին երիտասարդ սրանձնում է «Կեդիկի փաշայի ազգային վարժարանի տեսչությունը»: 1892 թ. «կմարն ՇՅԴ» կուսակցության մեջ և իր գործուն մասնակցության հետևանքով կրանալով «վի»՝ Վարդգեսի հետագա գործունեությունը սերտորեն կապված է հայ հեղափոխական շարժումների ամենաառաջնային իրադարձությունների հետ: Տարբեր փուլերի բանավարին փաժանագին կյանքը ոչ միայն նրան ջնկեց, այլ ավելին՝ պայքարի կորով ու վճռականություն ներշնչեց: Ընդհուպ այն ժամանակ, երբ Թուրքիայի պառլամենտի անդամ էր և օրենսդրական նախաձեռնությունների ու հայանալսար բարեփոխումների անվերապահ կողմնակից. «Տեղական հայ և օտար լրագիրների օրը օրին սյունակներ կնվիրեին իր մատուցած զգայացունց վճերուն արձագանքն ըլլալով: Այլի 11-ի Մեծ Կարավանեն վերջն էր, որ այս անկուն հասարակական գործիչն ալ աքսորի ցուպը ձեռք կառնե՝ Զոհրապի հետ ընկերովի, եղբրականորեն անփառունակ անհետելով միասին»:

Գր. Զոհրապի օրագրերում պահպանվում են այն գրառումները, որոնք իր՝ Զոհրապի, Արմեն Գարոյի (Գարեգին Պասարմաճյան) կողմից կազմված հարցաթերթիկի պատասխաններն են Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունների զարգացումների կանխադեսումներ ամփոփող: Խնդրահարույցը հայ ժողովրդի ճակատագիրն էր նրանց համար՝ պատերազմական հորձանուրում հնարավորինս անվնաս «գեհենից ելլալու» մտահոգությունը:

Հարցաթերթիկը թվագրված է՝ 1914:

«1. Գերմանիա՞ն պիտի հաղթե, թե՞ Անգլիո-Ֆրանսիան:

2. Հաղթությունը խիստ մեծ և ջախջախիչ՞ պիտի ըլլա, թե՞ բաղկանա ձեռք բերված կարևոր առավելություններ:

3. Որքա՞ն պիտի փնտրվեն պատերազմը, մինչև խաղաղության դաշինքին ստորագրվելը:

4. Բալքանյան պզդիկ պետությունները և Թուրքիան պիտի մասնակցի՞ն պատերազմին:

5. Թուրքիո մեջ ներքին խռովություններ պիտի ծագի՞ն, թե՞ ոչ:

6. Խաղաղության վերահաստատումն Թուրքիան պիտի շահա՞ծ ելլե, թե՞ կորսնցուցած հողային ամբողջության և բաղաբական իրավանց փեսակներն:

7. Հայոց վիճակը պատերազմի միջոցին ի՞նչ պիտի ըլլա. ի՞նչ պիտի ըլլա Ռուս-թուրքական պատերազմի մեջ Ռուսիո հայոց ընթացքը: Ռուսիո կողմը պիտի անցնի՞ն, թե՞ ոչ: Միջին Արևելքի, Կիլիկիո հայությունը ի՞նչ պիտի ըլլա:

8. Խաղաղությունը վերահաստատված ժամանակ, Թուրքիոյ հայությունը քաղաքական փոխակերպելու շահած, թե՛ կորսնցուցած դուրս պիտի գա»:

Ստորև ներկայացնում ենք միայն Վարդգեսի պատասխանները՝ նշելու համար ոչ միայն նրա պէս փորձառու քաղաքական գործչի, այլ նաև շարերին համակած այն լավատեսական քրամադրությունները, որոնք բնավ դուրս-ինչ կասկածի փոխը չէին փախաւ, ավելին՝ չափազանց անսպասելի էր, որ ծրագրավորվում է մի ողջ ժողովրդի ցեղասպանություն՝ քաղաքակիրթ մարդկության անարարքեր հայացքի ներքո:

«1. Անգլիո-ֆրանսիացիները պիտի հաղթեն:

2. Հաղթությունը ջախջախիչ:

3. Տարին մը պակաս պիտի փնէ:

4. Ոչ:

5. Ոչ:

6. Թուրքիա շահած չի պիտի ըլլա:

7. Թուրք-ռուս պատերազմ չի պիտի ըլլա:

8. Հայերը շահած պիտի ելլեն»:

«Լավատեսական ողբերգության» շեշտադրվածությունը, նորից ենթադրելով, բնորոշ չէ միայն Վարդգեսին: Եվ քաղաքական կանխարեւոյմներն էլ ամենին իրականությունը և դեպքերի զարգացումները բովանդակային խորքով և իրարեւորութեան չգնահատելու հետեւանք չեն, մասնավոր Վարդգեսի թրմվածությամբ ազգային գործչի կողմից, այլ արգասիք՝ նենգ դիվանագիտության և փոխյի թուրքական երեսպաշտության և անպարկերացնելի ցեղային խարդավանքների:

Թեոդիկի Եղեռնապատմում բազմաթիւ են այն ազգային, հասարակական գործիչները, որոնց անունը փառքով է պսակված մեր պատմության հերոսական և ողբերգական փորձերի մեջ: Իշխան (Նիկողայոս Պողոսյան), Վռամյան (Օննիկ Դերձակյան), որոնք «հայ ազգի բարձր համարումով ու ազնվական փառքով, ոգու մարտիկներն զար, եղած են գաղափարի հավատարմորեն: Քիչ ազգեր ունին ասոնց պէս վեհ նվիրյալներ»:

Գրքում մեծ փոք է հարկացված նաև («Կենսագրական» բաժնի երկրորդ մաս) գավառներում (Վան, Խարբերդ, Սվազ, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա, Մուշ, Սասուն, Բաղեշ, Կեսարիա, Թալաս, Այնթապ, Իզմիր) գործունեություն ծավալած անձանց ազգային-քաղաքական «իրողության» մասնակցությանը և կարարած ազգանպաստ դերին՝ դարավերջից սկսյալ մինչև Մեծ եղեռն: Կան նաև այնպիսիք, որոնք փրկահանության օրերին, վերին պարահանությամբ գերած են մնացել բռնություններից և փրկվել: Նրանց թվում Թեոդիկը նշում է «ներհուսման փնջով»՝ Հայր Աթոռի Ղազիկյանին:

Առանձին բաժնով ներկայացված են Մեծ եղեռնի զոհ շուրջ երկու հարյուր հայ եկեղեցականների կենսագրությունները: Ուշադրության է արժանի նրանցից շարքի «խաչին հաղթանակի» նվիրվածությամբ ծառայելու բացառնիկ կամքն ու «մարդոց մեջ փրկություն սերմանելու անդդովելի կամքը»: Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանին ժամանակակիցները սիրով և պարկառուքով են հիշում հարկապէս իր եկեղեցաշէն գործունեության համար: Հայր Սուրբին անձամբ ճանաչել և գնահատանքով է վերաբերվել Խրիմյան Հայրիկը: Աստուծոյ ծառայելու իր հավատարմությամբ ու գործվանքով Վարդան Ժ. Վ.

Հակոբյանը դրանով իսկ ծառայում էր իր ժողովրդին՝ օրհասական և ճակարագրական օրերին. «1904 թ. Սասնո ահավոր կոտորածին՝ ինք էր, որ Մուշ փութաց և արկածյալ ժողովուրդը հովվեց եռանդամբ, մինչ Ս. Կարապետի վանքը գերծ պահելու համար ուրնձգություններն՝ համիդյան կառավարությունը հոն կորկեր 200 զինյալ, որոնք խելոք կեցան մինչև Սահմանադրության հռչակումը շնորհիվ Հայր Սուրբին շրջահայացության»:

Այն ամենն, ինչ տեսավ և ապրեց Մեծ եղեռնի ժամանակ հայ հոգևորականությունը, անպարկերելի է, սահմոկեցուցիչ, քանի որ թուրքական կառավարիչները հապուկ հրահանգավորված փողեկագրերում, հայ «գինու փարիքի» փղամարդկանց, մարավորականության երևելի ներկայացուցիչների, կանանց ու երեխաների ոչնչացումից զատ, ցուցում էին փվել առանձնապես դաժանորեն վերաբերվել հայ հոգևորականության նկատմամբ, որպես ազգի ոգու սերմանողների: Ժամանակագիրների վկայությամբ, հարյուրավոր հայ հոգևորականներ գոհվեցին Մեծ եղեռնի ժամանակ՝ իրենց արյամբ առավել սրբացնելով պատմական Հայրենիքի այնքան ավերներ ու ավարներ տեսած հողը:

Բացառիկ խնամքով և նվիրումով է Թեոդիկը համահավաքել, կազմել և հրապարակել «Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի» եղեռնապատումը, այնպիսի սիրով ու հոգածությամբ ընդհանրացնելով այն կարևորն ու գալոց համար ազգային-պատմաճանաչողական նշանակություն ունեցող կենսականը, որ վերապահված էր միայն իրեն՝ «Ամենուն փարեցույցների» անխոց հրապարակչին: «Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի» եղեռնապատումը եզրափակվում է Մեսրոպ եպս. Նարոյանի խոսքով, որ հարկ ենք համարում սփորն որոշ կրճատումներով մեջբերել. «Հայ հոգևորականը ժողովրդի ծոցն ծնած է և անոր անբաժանելի բաղկացուցիչ փարրը կազմած է: Շատ խոնարհ ու ժողովրդական է անոր փիլարը, հակառակ, որ մեր քաղաքական կյանքին անկումն ենք բարձրագույն ղեկավարը Ազգային Եկեղեցին եղավ:

Հայ կրոնավորը վճռական վայրկյաններուն պահած է իր բարձրությունն ու արժանավորությունը: Հսկա և լուսաշող դեմքերու պարկառելի շարք մը կգեղազարդեն մեր պատմությունը Դ դարեն ի վեր: Ան լիաձեռն բերած է իր մասնակցությունը ազգային քաղաքակրթության փաճարին մեջ: Ազգին ճակարագիրը դարբնող բոլոր կարևորագույն շարժումներուն ու հզոր ճիգերուն մեջ փրկական դեր մը ունեցած է: Ուստի շատ բնական էր, թե Յեղիմ մարտիրոսության սրբազան սեղանին վրա իր գոհաբերության բաժինը մեծագույնը պիտի ըլլար:

Դժոխային ոճրագործության ահավոր սպանդին մեջ հայ կրոնավորը - եպիսկոպոս, վարդապետ - քահանա - առհասարակ նահապարկության պսակով անմահացան: Պետք է ըսել, ի պատիվ հայ հոգևորականության, որ գրեթե չենք կրնար արձանագրել կրոնափոխության դեպքեր և վերապրող խլյակներուն մեջ հազիվ կհանդիպինք քանի մը հոգևորականի՝ մազապուրծ եղած: Կարելի չէ սպույզ վիճակագրությամբ կազմել ցուցակը նահապարկ եկեղեցականներու: Շատ մեծ է անոնց թիվը, քանի որ ամենն փոքրիկ գյուղն անգամ ուներ իր ժամն ու քահանան:

...Հավերժական փառքի և անմահության դափնիներուն արժանի են այն բազմաթիվ կրոնավորները, ամեն աստիճանի, որոնք իրենց սուրբ արյունը խառնեցին բյուրավոր ժողովրդության մաքուր արյան հետ, և սրվարացուցին լուսապսակ երամը Սուրբ Ղևոնդյաններուն»: